

İSLAM HUKUK TARİHİNDE ÖRNEK BİR TEŞEBBÜS: İMAM EBÛ HANİFE'NİN İLİM HALKASI

A Model Jurisprudence School in the History of The Islamic Law: The School of Abu Hanifa

Yrd. Doç. Dr. Metin YİĞİT
Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
e-posta: Metinyigit21@hotmail.com

Öz:Ebu Hanife'nin hocalarından devraldığı Kufe ilim halkası, Hanefî mezhebinin oluşumunda ve yayılmasında etkili olmuştur. Kufe mescidinde faaliyet gösteren bu halkaya genelde ilmî gelişimini tamamlamış uzman niteliğindeki kimseler katılırdı. Kendisine has bir yöntemle meselelerin müzakere edildiği halkada elde edilen fikhî çözümler Ebu Hanife denetiminde yazıya aktarıldı. Böylece uzun ve sistematik çalışmalar sonucu hem Hanefî fikhına kaynaklık eden metinler (*usûl*) oluşmuş hem de Ebu Hanife'nin ve hocalarının ilmî mirası halka mezunları vasıtasıyla geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Halka, bir çok açıdan günümüz ilmî çalışmalarına da ilham kaynağı olabilecek niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: İlim halkası, içtihad, duygusal iletişim, muhalefet, yönlendirme, kurul, uzmanlık, finanse etme, öğrenci, yoğun mesai, farazî fıkıh, müzakere, katılım

Abstract:The Kufa school inherited by Abû Hanîfa from his teachers had an important effect on the formation and spreading of the Hanafiten discipline. The followers of the Kufa school performing in Kufa mosque were in general those sholars who had a remarkable degree in the Islamic sciences. The problems were analysed with a special method in the school and the final solutions were written down under the supervisory of Abû Hanîfe himself. Consequently, after this long and organized activity, many works were compiled on which the basis of the Hanafî jurisprudence was constituted and the scientific heritage of Abû Hanîfa and his teachers was spread out to a vast geography by the graduates of the school as well. The school is of a character to inspire the modern studies in many ways.

Keywords: Ebu Hanife school, law jurisprudence, emotional communication, opposition, direction, committe, exerpertness, to finanse, intensive message, law for a supposition, discussion, participation.

GİRİŞ

İmam Ebu Hanife'nin ilim halkası, İslam Hukuk tarihinde önemli bir mevkiye sahiptir. Bu halka bir taraftan Hanefî mezhebinin oluşumuna kaynaklık etmiş öte yandan mezunları aracılığıyla Ebu Hanife ve seleflerinin mirasını geniş bir coğrafyaya yaymıştır.

Ebu Hanife de, tıpkı diğer müçtehitler gibi, daha ziyade içtihatlarıyla ve ilmî görüşleriyle anıldığı için onun oluşturduğu ilim halkası fazla söz konusu edilmemiştir. Biz bu çalışmamızda tarih ve tabakat kitaplarını tarayıp satır aralarındaki bilgilerden yola çıkarak bu halkanın özelliklerini ve faaliyet tarzını incelemek istedik. Ebu Hanife'nin oluşturduğu ilim halkasından söz etmeden önce genel anlamda ilim halkaları tarihine bakmak istiyoruz.

I. İLİM HALKALARI TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

Ebu Hanife'nin ilim hayatında Kufe camii ve bu camide oluşturduğu ilim halkası önemli bir yer işgal etmektedir. Sahabeden Sa'd b. Ebî Vakkâs (v. 56) tarafından inşa edilen Kufe camii ilk dönemlerden itibaren bir ibadet mekanı olmanın yanı sıra, bir okul hatta Abdülhalim el-Cundî'nin ifadesiyle "bir üniversite" görevini de üstlenmiştir.¹ Nizâmülmülk'ün hicrî 283'de Nizâmiye Medresesini inşasından önce, eğitim-öğretim fonksiyonunu camiler/mescitler ve buralarda oluşturulan ilim halkaları ifa ediyordu. İslam tarihi zaviyesinden bakıldığında mescit halkalarının çok köklü bir geçmişe sahip oldukları görülür. Sahabenin Mescid-i Nebevî'de Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) etrafında halkalanmasından tutun, 20. yüzyılın başlarına kadar İslam coğrafyasının birçok yerinde cami halkaları okul görevini üstlenmiştir.

Hiz. Ömer'in görevlendirmesiyle Kufe'ye yerleşen İbn Mesud mescitte oturur, halka ders verirdi. Onun bu gayretleri sonucu Kufe'de bir çok alim yetişti. İbn Mesud'un başlattığı bu gelenek onun Kufe'den ayrılışından sonra da devam etti. Aynı gelenek onun halefleri olan Alkame en-Nehaî (v. 62), Mesruk b. Ecda' (v. 63), Şurayh b. Hâris el-Kindî (v. 82), Ubeyd b. Amr (v. 92), Esved b. Yezîd (v. 75), İbrahim en-Nehaî (v. 95), Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî (v. 104) ve Ebu Hanife'nin hocası Hammad b. Ebi Süleyman (v. 120) tarafından devam ettirildi. Hammâd'dan sonra halkanın başına Ebu Hanife geçti.²

¹ el-Cundî, Abdulhalim, *Ebû Hanife Batalu'l-Hurriye ve't-Tesâmuh fi'l-İslâm*, Dâru Sa'di Mısır, Mısır, Tarihsiz, s. 48.

² Kufe fıkıh mektebinin kuruluşu ve sistematik hâle gelişi hakkında bkz. Erdem, Mehmet, "Ehl-i Sünnet Fıkıh Mezheplerinin Hadis ve Rey Ekolü Olarak Sınıflandırılmasına Eleştirel Bir Bakış" Dini Araştırmalar, Cilt: 8, Sayı: 24, s. 73-106, 81-84.

Kufe camiindeki ilmî faaliyet tek bir halkayla sınırlı değildi. Birden fazla şahıs değişik alanlarda halka kurarak dersler vermekteydi.³ Ebu Hanife'den başka Mis'ar b. Kidâm'ın (v. 152) Kur'an ve hadis halkası, İbn Şübrüme'nin (v. 144) kazâ ve iftâ halkası, İbn Ebî Leylâ'nın (v. 148) kazâ halkası, A'meş'in (v. 148) halkası, hicrî 144'e kadar Kufe'de devam eden ancak daha sonraları Mescidu'l-Haram'a taşınan Süfyan es-Sevrî'nin (v. 161) halkası ve bunlardan ayrı olarak şiir, rivayet ve kırâate ilişkin başka halkalar da bulunmaktaydı.⁴

Camide yer alan halkalar birbirinden kopuk değildi. Gruplar arası gidiş gelişler olmaktaydı ve halkalar katılıma açıktı. Bir halkada öğretmen olarak bulunan bir kişi diğer bir halkaya öğrenci olarak katılabiliyordu. Hocanın kendi halkasını terk ederek diğer bir halkaya öğrenci olarak intisap ettiği durumlar da vaki oluyordu. Mesela Kufe'nin seçkin kırâat alimlerinden Talha b. Musarrif (v. 112) halkasını feshederek öğrencileriyle birlikte biraz ötede bulunan Ameş'in halkasına katılmıştır.⁵

Tamamen sivil olan bu halkalar herhangi bir izin olmaksızın ve idarî müdahaleye uğramadan varlığını sürdürüyordu. Hatta mümkün olduğu kadar devlet adamlarından uzak durmaya çalışıyorlardı. Zaten devlete ve devlet adamlarına mesafeli durmak ulema arasında yaygın bir tutumdur. Hatip el-Bağdâdî, Fudayl b. İyâz'ın Ebu Hanife hakkında şöyle dediğini nakleder: "Ebu Hanife fakih bir insandı ve sultanlardan uzak dururdu."⁶ Zehebî de onun sultanların hediyelerini kabul etmediğini belirtmektedir.⁷

Halka üstadları devletten maaş almadan ticaret ve benzeri vesilelerle geçimlerini sağlıyorlardı. Bu da maddi durumu iyi olmayanların gün boyu ilimle meşgul olmalarını engelliyordu. Mesela yedi kırâat imamından biri olan Hamza b. Habîb el-Kârî (v. 155) tedrisin yanı sıra ticaret yapıyor; Kufe'den aldığı zeytin yağını Hulvan'a götürüyor, oradan aldığı peynir ve cevizi de Kufe'ye getirip satarak iâşesini temin ediyordu.⁸ Rivayetlere göre kendisi ders vermek üzere oturduğunda etrafta kimse kalmaz herkes onu dinlemeye gelirdi.⁹ Öte taraftan durumu iyi olup da sabahtan akşama kadar bütün vaktini ilmi faaliyete adayanların varlığı da bilinmektedir. Örnek olarak İbn Mesud'un öğrencisi Ebu Abdurrahman es-Süllemî (v. 74)

³ Örnek için bkz. İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim ed-Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr* (Tahkik: Komisyon), Matbaatu Dâri'l-Kutubi'l-Mısriyye, I/69.

⁴ el-Cundî, a.g.e, s. 48.

⁵ İbn Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Sıfatu's-Safve* (Tahkik: Abdurrahman el-Lâdikî, Hayat Şihâ el-Lâdikî), Dâru'l-Marife, Beyrut, 1996, III/67.

⁶ Hatîb, Ebûbekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, Mektebetu'l-Hâncî, Mısır 1349/1931, XIII/340; Krş. Mekki, , el-Muvaffak b. Ahmed, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1401/1981, 70.

⁷ Zehebî, Ebu Abdillâh, *Tezkiretu'l-Huffâz*, Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, Haydarâbâd, Hind, 1333, I/159.

⁸ İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed b. Ebûbekr, *Yefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân* (Tahkik: İhsân Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut, 1968, II/216.

⁹ Şek'a, Mustafa, *el-İmâmu'l-A'zam Ebu Hanife en-Nu'mân*, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, Kahire, 1998, s. 62.

zikredilebilir. O, gün boyu herhangi bir ücret almadan imamlık, Kur'an talimi ve iftâ ile meşgul oluyordu.¹⁰

Tabakât kitaplarının verdiği bilgilere dayanarak diyebiliriz ki o günün şartlarında bir kişinin halka oluşturup tedriste bulunması, ilmi özerkliğini ilan sayılırdı. İlmî ehliyetin esas alındığı ortamda yeterli ve faydalı görünenler temayüz edip faaliyetlerini devam ettirirlerdi. Aşağıdaki örnek bunun açık bir kanıtıdır:

Ebu Yusuf bir dönem Ebu Hanife'den ayrılıp başka bir mescitte fetva vermeye başlar. Ancak bazı girift sorularla karşılaşınca Ebu Hanife'den müstağni kalamayacağını anlar ve tekrar hocasının halkasına avdet eder.¹¹ Benzer bir niyeti de Ebu Hanife'nin, hocası Hammad'a karşı taşıdığı, ancak hocasının Kufe'den geçici olarak ayrıldığı sürede karşılaştığı meselelerden dolayı fikrinden vazgeçtiği aktarılmaktadır.¹² Bu durum o dönemde merci konumunda olan her şahsiyetin bir halka tesis ettiğini ve mescitlerin sivil bir akademi görevi üstlendiğini göstermektedir.

İşte Ebu Hanife'nin Hammad b. Ebi Süleyman'dan tevarüs edilen halkanın başına geçmesi de bu şartlarda gerçekleşmiştir.

Ebu Hanife'nin esas faaliyeti kitap ve eser telifinden ziyade öğrenci yetiştirmeye matuf olmuştur. Yetiştirdiği öğrenciler de onun mirasını gittikleri bölgelere taşımışlardır. Hanefî mezhebinin geniş bir alana yayılmasının nedenlerinden biri de bu uzun soluklu tedris faaliyetidir. Ebu Hanife bu çalışmayı aralıksız bir şekilde sürdürmüştür. Yaklaşık otuz yıl bu halkaya üstadlık yapmıştır.¹³ Hatta Emeviler döneminde Mekke'ye kaçarken bile burada kaldığı sürede Mescid-i Haram'da bir halka oluşturarak tedrisatına devam etmiştir.¹⁴

II. EBU HANİFE'NİN OLUŞTURDUĞU İLİM HALKASININ ÖZELLİKLERİ ve FAALİYET TARZI

A. Halkanın Fizikî Yapısı

Ebu Hanife'nin ilim meclisi Kûfe'nin en büyük mescidinde (*el-Mescidu'l-Câmi'*) bulunuyordu. Kaynaklarda belirtildiğine göre bu meclis halka şeklinde tertip ediliyordu. İştirak edenlerin çok olması halinde ilk

¹⁰ İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zuhrî, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr* (Tahkik: Ali Muhammed Umeyr), Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire, 2001, VIII/292 vd.

¹¹ Saymerî, Ebû Abdillâh Huseyn b. Alî es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1396/1976, s. 15-16; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII/349-350.

¹² Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII/333; Suyutî, Celâluddîn, *Tebyîdu's-Sahîfe fî Menâkibi'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân* (Ta'lik: Muhammed Âşık İlähî el-Bernî), Dâru'l-Erkam, Beyrut, s. 113.

¹³ Cündî, *Ebu Hanife*, s. 61; Dusûkî, Muhammed, *el-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî ve Eseruhu fî'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Dâru's-Sakâfe, Katar, 1987, s. 42.

¹⁴ Bkz. Ebu Zehra, Muhammed, *Ebü Hanîfe Hayâtuhu ve Asruhu ve Arâuhu ve Fıkhuhu*, Dâru'l Fikri'l-Arabî, Kâhire, 1412/1991, s. 49.

halkanın Ebu Hanife'ye bakan yönü hizasında bir birikme olurdu. Mekkî, *Menâkıb*'ında kendi senediyle aktardığı bir rivayette şu bilgiye yer vermektedir: "Ebu Hanife'nin Kufe Camiinde bir halkası bulunuyordu."¹⁵

Mekkî'nin aktardığı bir başka rivayette bu husus şöyle kaydedilmektedir: "Ebu Hanife oturunca Kâsım b. Maan, Afiye b. Yezid, Dâvud et-Tâî ve Züfer b. Hüzeyl gibi arkadaşları onun etrafında oturup bir meseleyi tartışırlardı. Sesleri yükselir ve o meseleye dair epey söz sarf ederlerdi. Ebu Hanife konuşmaya başlayınca hepsi susardı. O, sözünü bitirmeden konuşmazlardı. O, sözünü bitirince konuyla ilgili söylediklerini kaydetmeye çalışırlardı. Mesele iyice pekiştikten sonra diğer bir meseleye geçerlerdi."¹⁶

Ebu Hanife'nin halkanın başında, öğrencilerin de sağında ve solunda oturduklarına ve bu şekilde halkayı idare ettiğine dair başka rivayetler de vardır.

Saymerî kendi senediyle Hammâd'dan naklediyor: "Bir gün Ebu Hanife'yi sağında Ebu Yusuf ve solunda Züfer olduğu halde gördüm. Bir konuyu tartışıyorlardı. Ebu Yusuf'un söylediklerini Züfer çürütüyor, Züfer'in söylediklerini de Ebu Yusuf çürütüyordu. Bu durum öğle vaktine kadar devam etti. Ezan okununca Ebu Hanife elini kaldırıp Züferin dizine vurarak: Ebu Yusuf'un olduğu bir şehirde riyaset umma! dedi ve Ebu Yusuf'un lehine hükmetti."¹⁷

Ebu Hanife fiilen halkanın başında bulunuyordu ve üstadsız bir halkanın başarılı olacağına da inanmıyordu. Aynı mescitte üstadsız oldukları halde fıkıh tahsil etmeye çalışan bir grup için "Bunlar asla fakih olamazlar"¹⁸ dediği aktarılmaktadır.

B. Halkaya Kabul Şartları

Halkanın bu günkü anlamda bir standardı olmamakla beraber zaman-zaman bazı sınırlamaların olduğu görülmektedir. Mekkî'nin rivayetine göre Ebu Hanife, Hammâd'ın vefatından sonra halkanın başına geçmesi yönünde bir teklif alır. Ancak bu teklifi hocasının ders halkasından en az on kişinin bir yıl boyunca ilim meclisine devam etmesi şartıyla kabul edeceğini söyler.¹⁹ Ebu Hanife, böyle yapmakla hem uzun yıllar sonucu oluşan ilmi birikimin dağılmasını önlemiş oluyor, hem de oluşan yeni halkanın maya tutmasını sağlamaya çalışıyordu.

Konuyla ilgili diğer bir anekdot İmam Muhammed'e aittir. İmam Muhammed halkaya gelince Ebu Hanife önce Kur'an hıfzını test eder. İmam

¹⁵ Mekkî, *Menâkıb*, s. 231.

¹⁶ Mekkî, *Menâkıb*, s. 408.

¹⁷ Saymerî, *Ahbârü Ebî Hanîfe*, s. 95.

¹⁸ Mekkî, *Menâkıb*, s. 351.

¹⁹ Mekkî, *Menâkıb*, s. 61.

Muhammed'i yeterli bulmayınca hıfzını tekmil edip gelmesini ister.²⁰ İmam Muhammed bir hafta sonra babası eşliğinde tekrar halkaya gelir ve hıfzını tekmil ettiğini belirtir. Aynı mecliste üstadına nitelikli bir soru yöneltince Ebu Hanife hayretini gizleyemez ve bu sorunun kendi inşası mı yoksa başkasına mı ait olduğunu sorar. Muhammed, sorunun kendi inşası olduğunu söyler. Bunun üzerine Ebu Hanife: "Bize ve halkaya gelip gitmeye devam et" diye iltifatta bulunur.²¹

Bu bilgiler, katılımcılarda asgari bazı niteliklerin arandığını göstermektedir.

C. Çalışma Şekli

Tabakât ve menâkıb kitaplarındaki açıklamalardan halkanın çalışma şekli hakkında bilgi edinmek mümkündür.

Mekkî halkanın çalışma şekli hakkında şunları aktarmaktadır: "İmam Ebu Hanife, mezhebini şura temeli üzerine kurdu ve kendi şahsî çabasıyla yetinmedi. O, önce meseleyi ortaya koyar, arkadaşlarının görüşünü alırdı. Sonra kendi görüşünü belirtirdi. Ardından konuyla ilgili görüşlerden biri ağırlık kazanıncaya kadar bazen bir ay bazen daha fazla bir süreyle bunu tartışırlardı. Sonra Ebu Yusuf bunu 'usûl'de kayda geçirirdi. Böylece bütün 'usul' (fıkhın temel konuları/babları) tespit edilmiş oldu."²²

Halkanın müdaviimlerinden Esed b. Amr anlatıyor: "Meselelerin çözümünde öğrenciler değişik cevaplar hazırlayıp Ebu Hanife'ye takdim ederler ve onun görüşünü sorarlardı. O da büyük bir vukufiyetle cevaplardı. Bir mesele üzerinde üç gün durup sonra divana geçirirlerdi."²³ Bu ifadelerden, meselelerin ağırlık ve giriftlik derecesine göre farklı süreler içerisinde çözüme bağlandığı anlaşılmaktadır.

Burada dikkat çeken bir husus da Ebu Hanife'nin başta katılımcıları dinlemesi ve kendi kanaatini en sona bırakmasıdır. Bu tutum, muhtemelen onları etkilememe ve onların özgün fikirlerinden yararlanma amacına matuftur.

Halka derslerinde ele alınan mesele bazen farazî/takdiri olurdu bazen de pratik hayattan seçilen gerçek bir olay olurdu. Mesela bazı kaynaklar "bir mesele vuku bulunca onu bir ay veya daha fazla bir süreyle tartışarak karara bağlarlardı" ifadesini kullanırken²⁴ bazıları da "Ebu Hanife'nin (farazi olarak) meseleyi ortaya attığı"ndan söz ederler.²⁵

²⁰ Kevserî, Muhammed Zâhid, *Bulûğu'l-Emânî fi Sîreti'l-İmâm Muammer b. el-Hasan eş-Şeybânî*, Mektebetü'l-Hâncî, Mısır, 1355/1936. *Bulûğu'l-Emânî*, s. 6.

²¹ Kevserî, *Bulûğu'l-Emânî*, s. 6.

²² Mekkî, *Menâkıb*, s. 391.

²³ Kevserî, Muhammed Zâhid, *Te'nîbu'l-Hatîb alâ mâ Sâkehu fi Tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-Ekâzîb*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1401/1981, s. 172-3.

²⁴ Hârezmî, Ebu'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmûd, *Câmiu'l-Mesânîd*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut (t.y.), I/33)

²⁵ Mekkî, *Menâkıb*, 391.

Problem kurgulama ve mesele takdir etme yönteminin halkada çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Ebu Hanife'nin, İmam Muhammed'in sorduğu bir soruya "Bu senin inşan mı yoksa başka birine mi aittir?" diye sorması ve onun soru inşasına karşı iltifatta bulunması halkada farazî yöntemin etkin olduğunu ve teşvik edildiğini göstermektedir. Zaten "nassların sınırlı, problemlerin çokluğu"²⁶ prensibi ve fikhın en önemli usûlî mekanizması olan kıyasın benzerler arasındaki ortaklığa dayanması gibi hususlar takdirî fikhî zorunlu kılmaktadır. Bundan ötürü takdirî fikhî belli bir oranda bütün fakihlerde görmek mümkündür. Ancak bu özellik Ebu Hanife'nin içtihat faaliyetlerinde daha çok görülmektedir. Bu yöntem öğrencinin fikhî çözümler vasıtasıyla meleke kazanmasını sağladığı gibi gelecekte gerçekleşmesi muhtemel problemlere hazırlanma gibi pratik bir faydayı da taşımaktadır.

Ebu Hanife ile Katâde arasında geçen bir diyalog bu açıdan dikkate değerdir: Ebu Hanife, Kufe'ye gelen Katâde'ye mefkudun eşiyle ilgili olarak bir soru yönelir. Katâde bu olayın bilfiil gerçekleşip gerçekleşmediğini sorar. Ebu Hanife: "Alimler, bela gelmeden ona hazırlanır ve ondan korunurlar. Bela geldiğinde ise onu tanırlar. Nasıl ele alacaklarını ve ondan nasıl sıyrılacaklarını bilirler" diye cevap verir.²⁷

Ebu Hanife'nin bu yöntemle halkanın gündemine getirip çözdüğü ve öğrencilerine kaydettirdiği meseleler yüz binlerle ifade edilmektedir. Kerderî, Ebu Hanife'nin gündeme alıp çözdüğü meselelerin beş yüz bin civarında olduğunu kaydetmektedir.²⁸ Farazî yöntemin örneklerini görmek için İmam Muhammed'in yazdığı *el-Asl'*ın herhangi bir sayfasını incelemek yeterlidir. İmam Muhammed bu eserinde genelde meseleyi "Dedim: Şayet şöyle olursa cevabı nasıl olur? Dedi ki:..." şeklinde ortaya koymaktadır.²⁹

Farazî yöntemin yaygın olduğu bilgisi halka faaliyetinin tamamen bununla sınırlı olduğu anlamına gelmez. Çünkü Ebu Hanife'nin öğrencileri huzurunda isim ve mekan zikrederek müşahhas vakalar üzerinde pratik tahlil ve çözümleme yaptığını gösteren örnekler de mevcuttur. Örneğin Ebu Hanife, Kufe kadısı İbn Ebî Leylâ akli dengesi yerinde olmayan bir şahsa üst üste iki defa kazif cezası uygulayınca buna şahit olan halka müdavimlerine gözledikleri olaydaki altı hatayı zikreder.³⁰

Yapılan detaylı müzakereler sonucu varılan kararlar Ebu Yusuf tarafından yazıya aktarılmakta idi. Mekki'nin yukarıda aktardığımız ifadesini tekrar hatırlayalım. Mekki, konuyla ilgili görüşlerden biri ağırlık

²⁶ Serahsî, Ebubekr Muhammed b. Ahmed (v. 483/1090, *el-Muharrer fî Usûli'l-Fikh*, [*el-Usûl*], (Talik: Ebû Abdîrrahmân Salâh b. Muhammed b. el-Avîda), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996, I/5.

²⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 23.

²⁸ Kerderî, Hâfızuddîn b. Muhammed, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1401/1981, s. 161.

²⁹ Örnek için bkz. Şeybânî, Muhammed b. el-Hasan (v. 189/804) *Kitâbu'l-Asl*, (Talik: Ebu'l-Vefâ el-Afgânî), Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1410/1990, I/31 vd.

³⁰ Cundî, *Ebu Hanîfe*, s. 80, 81.

kazanıncaya kadar müzakerelerin devam ettiğini ve sonunda elde edilen çözümün Ebu Yusuf tarafından kaydedildiğini belirtmektedir.³¹ Bu ifadeler Hanefî mezhebinin daha ziyade İmam Muhammed'in eserleri yoluyla aktarıldığı şeklindeki yaygın bilgiyle çelişik gibi görülebilir. Kanaatimizce bu husus iki şekilde izah edilebilir. Birincisi halkadaki yazma işi Ebu Yusuf'la sınırlı değildi. Başkaları da yazma işiyle meşgul olmakta idi. Nitekim kaynaklar, halkada alınan kararların birden fazla kişi tarafından yazıldığını açıkça belirtmektedirler.³² Ancak Ebu Yusuf tabir yerinde ise halkanın resmî katibi idi. Bu nedenle İmam Ebu Hanife onun kayıtlarına özel bir önem veriyor ve bazı telkinlerde bulunuyordu. Mesela kendisinden duyduğu her şeyi yazmamasını konuya dair müzakereler neticelenmeden ve bir karara bağlanmadan bir şey kaydetmemesini istiyordu.³³ İkinci olarak İmam Muhammed Ebu Hanife'den sonra bir müddet Ebu Yusuf'a öğrencilik yapmış ve Ebu Hanife'ye ait bir takım şeyleri ondan almıştır.³⁴

Buraya kadar aktardığımız rivayetlerden anlaşılan hususları maddeler halinde özetleyerek halkanın çalışma şeklini şöyle ifade edebiliriz:

1. Önce farazî veya gerçek bir mesele ortaya atılıp müzakere edilirdi. Halkayı idare konumunda olan Ebu Hanife, katılımcıları dinler ve ardından kendi kanaatini açıklardı.
2. Ele alınan konu/problem üç gün, bir ay veya daha uzun bir süre müzakere edilirdi.
3. Müzakereler sonucunda ağırlık kazanan görüş doğrultusunda mesele karara bağlanır ve yazıya aktarılırdı.

D. Yoğun Mesai

Ebu Hanife halkada ele aldıkları meseleleri çözmek için öğrencileriyle birlikte yoğun bir mesai sarf ediyordu. Kaynakların belirttiğine göre bazen bir meseleyi karara bağlamak için sabah namazına kadar müzakere ettikleri olurdu.³⁵

Mekkî'nin aktardığına göre halka mensupları mescitte sabah namazını kıldıktan sonra dağılırlardı. Günlük ihtiyaçlarını gördükten sonra Ebu Hanife'nin etrafında toplanırlardı. Kimi soru sorar, kimi tartışır. Böylece sesler yükselirdi. Sonunda Ebu Hanife'nin ileri sürdüğü deliller karşısında susarlardı. Buna şahit olan Mis'ar, şöyle demekten kendisini alamaz: "Cenab-ı Hakk'ın kendisi sayesinde bu sesleri susturduğu kimse şüphesiz İslam'da şanı yüce bir kimsedir."³⁶

³¹ Bkz. Mekkî, *Menâkıb*, s. 391.

³² Mekkî, *Menâkıb*, s. 172, 173.

³³ Kevserî, *Te'nîb*, s. 172.

³⁴ Bkz. Kevserî, *Bulûğu'l-Emânî*, s.35.

³⁵ Bkz. Mekkî, *Menâkıb*, s. 118.

³⁶ Mekkî, *Menâkıb*, s. 290.

Bu mesai ve faaliyet, halka müdavimlerinden bazılarının aile düzenlerine yansiyacak oranda yoğun olmuştur. Ebu Yusuf'un hanımı, eşinin sürekli Ebu Hanife'yle beraber olduğunu, eve sadece gece vakti uğradığını, hatta bazen geceyi hocasıyla geçirdiğini bazen de günlerce gelmediğini nakletmektedir.³⁷ Ebu Yusuf'un halka dersini kaçırmamak için vefat eden oğlunun cenaze techizini birine tevdi edip halkaya gittiği de kaynaklarda yer almaktadır.³⁸

Aşağıda vereceğimiz örnek bu halkanın gündeme aldıkları problemleri çözmek için nasıl bir yoğunlukla çalıştığını çok çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır:

İbn Mübarek anlatıyor: “Sabah-akşam Ebu Hanife'nin meclisine uğradım. (Muhtemelen bu olay, İbn Mübarek'in halkaya iltihak ettiği ilk günlerde cereyan etmiştir.) Bir defasında hayza dair bir meseleyi ele aldılar. Üç gün boyunca sabah-akşam aynı meseleyi inceliyorlardı. Bu meseleden az ya da çok bir şey anlamıyordum. Üçüncü günün akşamı olunca topluca tekbir getirip ‘Allahu Ekber’ dediler. Meselenin çözüldüğünü anladım.”³⁹

E. Muhtaç Öğrencileri Finanse Etme ve Gelecek Vadeden Öğrencilere Yatırım

Ebu Hanife'nin halka müdavimlerinden yardıma muhtaç olanlara düzenli olarak yardım ettiğine, yetenekli öğrencilerin ihtiyaçlarını taahhüt altına alarak onları ilme teşvik ettiğine dair pek çok örnek vardır.⁴⁰

Halka müdavimlerinden birinin giysilerini eskimiş görünce, bu şahsa halka bitiminde kendisini beklemesini söyler. Halka dağılınca adama, seccadeyi kaldırıp altındaki (dirhemleri) almasını ve onunla durumunu düzeltmesini emreder. Adam, zengin ve nimet içinde biri olduğunu ve muhtaç olmadığını söyleyince Ebu Hanife şöyle der: “Allah kulunun üzerinde nimetinin eserini görmek ister, hadisi sana ulaşmadı mı? Durumunu düzeltmelisin, ta ki dostların senin haline üzülmesin.”⁴¹

Ebu Hanife'nin yardım ederken muhatabın hissiyatını dikkate alarak nezaket içerisinde yardım elini uzattığını ve böylece bir ahlak dersi verdiğini de görmekteyiz.

Halkanın kıdemli öğrencilerinden Ebu Yusuf anlatıyor: “Fakir ve kötü bir durumda olduğum halde hadis ve fıkıh tahsil ediyordum. Bir gün Ebu Hanife'nin yanında otururken babam çıkageldi. Birlikte çıktık. Bana: ‘Evladım, Ebu Hanife'yle aşık atma! Ebu Hanife tuzu kuru bir kimsedir, sen ise geçime muhtaç birisin.’ dedi. Ben de babama itaat edip fazla gitmemeye

³⁷ Mekkî, *Menâkıb*, s. 471-473; Kerderî, *Menâkıb*, s. 393-4.

³⁸ Saymerî, *Ahbâr*, s. 45; Kerderî, *Menâkıb*, s. 394; Kevserî, Muhammed Zâhid, *Husnu't-Tekâdî fî Sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kâdî*, Dâru'l-Envâr, Mısır, 1948, s. 9.

³⁹ Mekkî, *Menâkıb*, s. 310.

⁴⁰ Saymerî, *Ahbâr*, s. 66.

⁴¹ Saymerî, *Ahbâr*, s. 47.

başladım. Bunun üzerine Ebu Hanife beni sorup istemişti. Derse gidip halkanın toplanmasını bekledim. İlk buluşmamızda ‘seni bizden alıkoyan nedir?’ dedi. Ben de: ‘Geçim derdi ve babaya itaat’ deyip oturdum. Bir ara kalkmak isteyince oturmam için işaret etti. Herkes gidince bana bir kese uzattı ve ‘al bunu kullan!’ dedi. Baktım, içinde yüz dirhem vardı. Bana ‘halkaya devam et! Bunlar bitince bana bildir.’ dedi. Bunun üzerine ben de halkaya devam ettim. Kısa bir süre sonra bana bir yüz dirhem daha verdi. Böylece beni gözetliyordu. Ben kendisine hiçbir şey söylemedim ve herhangi bir şeyin bittiğini bildirmedim. Ama o, dirhemlerin bittiğini haber alıyor gibiydi. Böylece müstağni oldum.”⁴²

Bu örnekte ilme elverişli ve istidatlı ilim taliplerinin tespit edilip finanse edilmesi olayına şahit olmaktayız.

Şerik anlatıyor: “Ebu Hanife çok susan, çok düşünen ve fıkhıta ince görüş sahibi biriydi. İlimde, amelde ve tartışmalarda latif istihraçları vardı. Öğrencilerine karşı çok sabırlıydı. Öğrenimini sürdürsün diye fakir olan öğrencilerin ve öğrenci ailelerinin ihtiyaçlarını giderirdi. Ondan ilim alanlar da şöyle derdi: Biz helâl ve haramı öğrenmekle en büyük zenginliği yakaladık.”⁴³

F. Farklı Uzmanlık Alanlarından Müteşekkil Bir Kurul Olması

Halka müdavimlerine, özellikle halkanın çekirdeğini oluşturan ve Ebu Hanife’nin imla ettirdiği sonuçları yazan on kişilik kadroya dikkat ettiğimizde bu halkanın tam bir uzmanlar kurulunu andırdığını söylemek mümkündür.

Ebu Hanife’nin tesis ettiği bu ilim meclisinden söz eden eski müellifler bu durumdan “şura” ismiyle bahsederler.⁴⁴ Son dönem alimleri ise bundan “fıkıh konseyi” (*el-mecmau’l-fikhî*)⁴⁵; “yüksek ilim kurulu” (*encümen-i âli*)⁴⁶ ve “dinî araştırmalar konseyi” (*mecmau’l-buhûsi’d-dîniyye*)⁴⁷ şeklinde bahsetmektedirler.

Tabakât ve menâkıb müellifleri Hanefî mezhebinin meziyetlerini sayarken mezhebin şuraya dayanması hususuna özellikle vurgu yapmaktadırlar.⁴⁸ Esed b. Furat şöyle anlatıyor: “Ebu Hanife’nin öğrencilerinden (*ashâb*) kitapları tedvin edenler kırk kadar kişiydi. En önde gelen on kişi arasında: Ebu Yusuf, Züfer b. Hüzeyl, Davud et-Tâî, Esed b.

⁴² Saymerî, *Ahbâr*, s. 92.

⁴³ Saymerî, *Ahbâr*, s. 48.

⁴⁴ Mekkî, *Menâkıb*, s. 391; Kerderî, *Menâkıb*, s. 57.

⁴⁵ Kevserî, *Te’nîb*, s. 221, 222.

⁴⁶ Hacı Şerif Ahmet Reşid Paşa, “Ebu Hanife’nin Siyaset Anlayışı” İslâmî Araştırmalar-Ebu Hanife Özel Sayısı, Ankara 2002, sayı: 1-2, XV/266.

⁴⁷ Şek’a, *Ebu Hanife*, s. 64.

⁴⁸ Bkz. Mekkî, *Menâkıb*, s. 391; Kerderî, *Menâkıb*, s. 57.

Amr, Yusuf b. Halid es-Semtî ve Yahya b. Zekeriya b. Ebî Zâide bulunmaktaydı. Yahya, onlara otuz sene katiplik yapmıştır.”⁴⁹

Halka müdavimlerinden Esed b. Amr’ın aktardığına göre öğrenciler bir meselenin cevabı hakkında farklı sonuçlara ulaşıyorlardı ve ulaştıkları farklı sonuçları Ebu Hanife’ye takdim ediyorlardı. O da bunları büyük bir vukufiyetle cevaplıyordu.⁵⁰

Ebu Hanife’nin muasırlarından Ameş’in bir soru vesilesiyle söylediği şu sözler halkanın bu özelliğini ortaya koymaktadır. Ameş’in kendisine soru soran birine şöyle dediği nakledilmektedir: “Ebu Hanife’nin halkasına git. Zira onlar, bir mesele vuku bulunca onu aydınlatıncaya kadar aralarında dolaştırıp dururlar. (*Yudîrûnehâ hattâ yudîûnehâ*).”⁵¹

Halkadaki müzakerenin anlam ve önemini artıran esas özellik müzakerecilerin farklı branşlarda ihtisas sahibi olmaları idi. İbn Kerâme anlatıyor: “Bir gün Vekî’in yanında bulunuyorduk. Adamın biri Ebu Hanife’nin hata ettiğini söyledi. Vekî’ cevaben şöyle dedi: Yanında Ebu Yusuf ve Züfer gibi güçlü alimler, Yahya b. Ebî Zâide, Hafs b. Gıyâs, Hibbân ve Mindil gibi hadis hafızları, Kâsım v. Maan gibi lügat ve arapçaya vakıf alimler, Fudayl b. İyâz ve Dâvud et-Tâî gibi zühd ve vera’ sahibi kimseler olduğu halde Ebu Hanife nasıl hata yapabilir. Bunlarla birlikte müzakereye oturan biri hata edemez. Şayet hata etseydi bunlar düzeltirdi.”⁵²

Yukarıdaki listeye;

-Fıkıh ve dildeki ihtisasıyla bilinen Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’yi

-Keza fıkıh ve faziletiyle ünlü Hasan b. Ziyâd el-Lülü’ü

-Tefsirdeki üstünlüğü herkes tarafından kabul edilen vera’ ve feraset sahibi Vekî’ b. el-Cerrâh’ı

-Zühd, vera’ ve fıkıh gibi bir çok alandaki olgunluğuyla temayüz eden Abdullah b. Mübarek’i

-Hammâd b. Ebi Hanife, Yusuf b. Hâlid es-Semtî, Âfiye b. Yezîd el-Evdî, Ali b. Müşir, Vâsıt kadısı Esed b. Amr el-Beclî, Nuh b. Ebî Meryem ve Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî gibi alimleri de ekleyebiliriz.⁵³

Görüldüğü üzere Ebu Hanife’nin halkası dönemin fıkıh, hadis, tefsir ve tasavvufta temayüz etmiş ilim otoritelerinden müteşekkil bir halkaydı. Katılımcıların görüşü ve onayı alındıktan sonra konu karara bağlanıp kaydedilirdi. Bunlardan bazılarının onayı konusunda özel bir ihtimam gösterildiği anlaşılmaktadır: İshâk b. İbrahim anlatıyor: “Öğrencileri Ebu Hanife’yle birlikte konuya dalarlardı. Âfiye hazır olmayınca Ebu Hanife:

⁴⁹ Keveserî, Muhammed Zâhid, *Fıkhü Ehli’l-İrâk ve Hadîsuhum*, (Tahkik: Abdulfettâh Ebû Gudde), Dâru’l-Kalem, Neşr: Mektebu’l-Matbûâti’l-İslâmiyye, Beyrut (t.y.), s. 55.

⁵⁰ Keveserî, *Te’nîb*, s. 172, 173; Keveserî, *Fıkhü Ehli’l-İrâk*, s. 55.

⁵¹ Mekkî, *Menâkıb*, s. 391; Kerderî, *Menâkıb*, s. 248.

⁵² Saymerî, *Ahbâr*, 152-153; Hatîb, *Tarih*, XIV/247.

⁵³ Bkz. Mekkî, *Menâkıb*, s. 390-391; Hârezmî, *Câmiu’l-Mesânîd*, I/132-33; Kerderî, *Menâkıb*, s. 56.

‘Âfiye gelmeden meseleyi kapatmayın’ derdi. ‘Âfiye gelip onlara muvafakat ettiğinde ‘bunu kaydedin’ aksi taktirde ‘kaydetmeyin’ derdi.”⁵⁴

Âfiye hakkında fazla bilgi sahibi değiliz. Bununla birlikte bazı kaynaklarda ona dair bir takım bilgi kısıntılarına rastlamak mümkündür. Kerderî ondan fıkıh, ilim, anlayış ve zeka bakımından döneminin ileri gelenlerinden biriydi, diye söz eder.⁵⁵ Bunun haricinde Harun Reşid döneminde kadılık yaptığı ve tavizsiz tutumuyla bilinen bir fakih olduğu belirtilmektedir.⁵⁶

G. Yönlendirme

Uzmanlara danışma işi, sadece halkada yer alan mütehasısların görüşüne başvurma ile sınırlı değildi. Ebu Hanife'nin zaman zaman bazı bilgileri edinmek üzere öğrencilerini değişik uzmanlara yönlendirdiği anlaşılmaktadır.

Abdülaziz b. Ebî Remze anlatıyor: Kufe'ye bir muhaddis geldi. Bunun üzerine Ebu Hanife öğrencilerine: “Bakın! Onda yanımızda olmayan bir hadis var mı?” dedi. Başka bir muhaddis daha geldi. Onun için de aynı şeyleri söyledi.⁵⁷

Mekkî'nin kendi senediyle Esed b. Amr'dan naklettiği şu örnek konumuz açısından oldukça ilginçtir: Ebu Hanife bize şöyle dedi: “Hakkında rivayet (*eser*) bulamadığım şeyleri size söylediğim zaman onu araştırın zira bazen aynı konuda eser olabiliyor.” Sonra bir gün öğrencilerine: “Bir adam hanımına: ‘Allah’a yemin olsun ki üç ay boyunca sana yaklaşmayacağım’ deyip yemininde ‘dört ay’dan söz etmezse ilâda bulunmuş sayılmaz” dedi. Bunu söylerken konuya dair herhangi bir rivayet aktarmadı, ancak “konuyla ilgili rivayetleri araştırın” dedi. Aradan bir süre geçince Said b. Ebî Arûbe yanımıza geldi. Said, ulemanın ihtilafı hakkındaki geniş bilgisinden dolayı başkalarına takdim edilen bir kimseydi. Meseleyi ona sorduk. Bize Amir el-Ahvel→Atâ senediyle İbn Abbas (radiyallâhu anhumâ)’ın şöyle dediğini aktardı: ‘Bir kimse hanımına üç ay boyunca yaklaşmamak üzere yemin eder ancak bu süreyi fiilen dört ay tutarsa ilâda bulunmuş sayılmaz.’ Bunun üzerine Ebu Hanife'ye gelip ona müjdeyi verdik. O da çok sevindi. Kendisine: ‘Hangi delile istinaden söz konusu adamın ilâda bulunmuş sayılamayacağına hükmettin?’ diye sorduğumuzda cevaben: ‘Allah’ın kitabına dayanarak bu sonuca vardım. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: ‘Hanımlarına karşı ilâda bulunanlar (yaklaşmamaya yemin

⁵⁴ Saymerî, *Ahbâr*, 149-150.

⁵⁵ Kerderî, *Menâkıb*, s. 56.

⁵⁶ Askalânî, *Tehzib*, VI/60.

⁵⁷ Mekkî, *Menâkıb*, s. 75-76.

edenler) için dört ay bekleme hakkı vardır.’^[58] Ancak reyime dayanarak bu tefsiri yapmaya cesaret edemedim.’ dedi.’⁵⁹

Ebu Hanife de diğer müçtehitler gibi mesaisini fıkha teksif ettiğinden hadis rivayeti için özel bir gayret içerisinde olmamıştır. Fıkhî konular işlenirken münasebetin gerektirdiği durumlarda kendisine göre sahih olan hadislere temas ediyordu. Bu halka öncelikle fakih yetiştirmeye matuf bir halkaydı.⁶⁰ Bu nedenle halka müdavimlerini yan branşlar konusundaki eksikliklerini gidermek üzere değişik alimlere yönlendiriyordu. Hatta kaynaklarda belirtildiğine göre Ebu Hanife, aleyhinde konuşan muhaddislerden bile hadis almak üzere öğrencilerini teşvik ediyordu.⁶¹ Onun bu ufkü, gerek halkada ve gerekse halka dışında karşılaştıklarına karşı gösterdiği sabır ve müsamaha halk tabakalarından yöneticilere kadar çok geniş yankı bulmuş ve güçlü bir etki alanı oluşturmuştur.⁶²

Ebu Hanife ilmî alanda öğrencilerini denetleyip yönlendirdiği gibi davranış bakımından da onları gözetip yönlendirmeye çalışıyordu. Mesela erken yeterlilik duygusuna kapılmalarına fırsat vermeden onların tekâmül etmesine dikkat ediyordu. Bu duyguya kapılanları nazik bir üslupla uyarıyor ve halka faaliyetinden müstağni kalamayacaklarını onlara hissettiriyordu.⁶³ Ebu Yusuf’un halkadan ayrılıp müstakil bir halka teşkil etmesi üzerine bir öğrencisini gönderip ona “kassâr” meselesini sordurur. Ebu Yusuf kendisine getirilen problemi çözemeyince tekrar hocasının yanına döner ve ondan müstağni kalamayacağını anlar.

H. Tartışma ve Muhalefete Açık Olması

Ebu Hanife’nin halkası genel anlamda hem katılıma hem tartışmaya açık bir halkaydı. Ebu Hanife öğrenciyi pasif tutan ve sırf telkinde bulunan bir yöntem yerine konuyu tartışmak üzere açar daha sonra kendi görüşünü söylerdi. Müzakereler sonucu ağırlık kazanan görüş kayda geçirilirdi. Bu yöntem öğrenciyi olduğu kadar öğreticiyi geliştiren bir yöntemdi. Bu vesileyle Ebu Hanife bir yandan öğrencilerini yetiştirirken diğer yandan da kendi bilgi ve tecrübesini derinleştiriyordu.⁶⁴

Bu yöntemin diğer bir faydası da genel manada ilmî gelişmesini tamamlamış ve aslında görüş belirtme düzeyine gelmiş alimlerin halkaya iştirakını sağlamak ve bu düzeye varmış olanların da halkadan kopmasını önlemek idi. Telkine dayalı normal derslere katılmayı düşünmeyen bu

⁵⁸ Bakara, 226.

⁵⁹ Mekkî, *Menâkıb*, s. 81-82.

⁶⁰ Kevserî, *Te’nîb*, s. 2.

⁶¹ Bkz. Mekkî, *Menâkıb*, s. 264.

⁶² Bkz. Mekkî, *Menâkıb*, s. 66.

⁶³ Bkz. Ebu Zehra, *Ebu Hanife*, s. 70.

⁶⁴ Ebu Zehra, *Ebu Hanife*, s. 70.

donanımlı insanlar, tartışmaya açık programlara, başka bir ifadeyle görüşlerini ifade edebilecekleri ilmî kurullara rahatlıkla iştirak edebiliyordu.

Süfyân b. Uyeyne anlatıyor: Ebu Hanife'nin yanından geçtim. Beraberinde öğrencileri vardı. Sesleri yükselmişti. Kendisine: Bunların mescitte seslerini yükseltmesini engellesene! dedim. Bana: Bırak onları, zira onlar ancak bu yolla fıkıh ehli olurlar.⁶⁵

Halid b. Subayh'in aktardığı şu olay Ebu Hanife'nin tartışma ve tenkide verdiği değeri anlatması bakımından kayda değerdir. Halid b. Subayh anlatıyor: Ebu Hanife, elinde ayakkabıları olduğu halde yatsı namazından çıkıyordu. Tam bu esnada Züfer bir meseleden söz açtı. Sabah ezanı okununcaya kadar ayakta karşılıklı olarak tartıştılar. Sonra mescide dönüp sabah namazını kıldılar. Namazdan sonra tekrar meseleye dönüp devam ettiler. Mesele Ebu Hanife'nin görüşü doğrultusunda netleşinceye kadar konuşmayı sürdürdüler.⁶⁶

Katılım ve eleştiri serbestiyeti sadece halka müdavimlerine mahsus değildi. Halka, dışarıdan gelenlerin de katılım ve eleştirilerine açıktı.

Mekkî, Ebu'l-Hattâb el-Curcânî'den naklediyor: Ebu Hanife'nin yanında bulunuyordum. Halkada ashabıyla birlikte oturuyordu. Bir genç gelip bir mesele sordu. Ebu Hanife soruyu cevapladı. Genç: Hata ettin, dedi. Ebu Hanife ses etmedi. Sonra başka bir mesele daha sordu. Genç tekrar: Hata ettin, dedi. Ben [dayanamayıp] etrafındaki öğrencilere: Sübhânellâh sizin bu üstada (*şeyh*) hiç saygınız yok mu? Dışarıdan bir genç gelip kendisini hata etmekle suçluyor, siz ise sessiz kalıyorsunuz, dedim. Bunun üzerine Ebu Hanife bana dönüp: Bırak onları! Ben şahsım hakkımda onları bu tür şeylere alıştırdım, dedi.⁶⁷

Bu tartışma ve tenkitler Ebu Hanife'ye karşı olduğu gibi katılımcılar arasında da cereyan edebiliyordu. Onların kendi aralarında gerçekleşen bazı tartışmalara daha önce değinmiştik.⁶⁸ Ebu Hanife de bu tartışmaları sabır ve sükûnetle dinlerdi. Bunlar bazen halkalar arasında olurdu, bazen de bir halkanın temâyüz etmiş fertleri arasında olurdu. Daha önce aktardığımız Ebu Yusuf ile Züfer'in hocaları huzurundaki tartışmalarını burada hatırlayabiliriz.⁶⁹

Halkanın tartışma ve muhalefete açıklığından söz ederken bunun rastgele ve ölçüsüz bir tartışma olduğu zehabına kapılmamak gerekir. Kaynakların verdiği bilgilerden bu tartışmaların amaçlı ve metotlu tartışmalar olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan tartışmalar her şeyden önce bu vasıflı ve ehliyetli insanların tartışmasıydı. İkinci olarak dâhî bir üstadın

⁶⁵ Salihî, Muhammed b. Yusuf ed-Dimaşkî eş-Şâfiî, *Ukûdu'l-Cumân fî Menâkibi'l-İmâmi 'l-A'zam Ebi Hanîfete'n-Nu'mân*, Haydarâbâd-Hind 1394/1974, s. 294; Kerderî, *Menâkıb*, s. 346.

⁶⁶ Mekkî, *Menâkıb*, s. 118.

⁶⁷ Mekkî, *Menâkıb*, s. 251; Kerderî, *Menâkıb*, s. 273; Sâlihî, *Ukûd*, s. 292.

⁶⁸ Örnek için bkz. Mekkî, *Menâkıb*, s. 408.

⁶⁹ Saymerî, *Ahbâr*, s. 95; Ayrıca bkz. Mekkî, *Menâkıb*, s. 408; Kerderî, *Menâkıb*, s. 306; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, VI/383.

kontrolünde ve bir plan dahilinde devam eden tartışmalardı. Zira bu nitelikleri taşımayan tartışmaların neticesiz kalması veya kargaşaya dönüşmesi kaçınılmazdır. Aşağıda vereceğimiz iki alıntı tartışmaların bu özelliğini açıkça ortaya koymaktadır.

Mekkî, Ebu Hanife'nin, üstadsız olarak fıkıh işleyen bir halka için: "Bunlar asla fakih olamazlar." dediğini aktarmaktadır.⁷⁰ Bu ifadeler, Ebu Hanife'nin verim için hocanın denetim ve yönlendirmesini şart koştuğunu göstermektedir.

Ebu Suleymân el-Cûzcânî anlatıyor: Allah Ebu Hanife'ye bu işi, yani fikhî müyesser kılmıştı. Öğrencileri (*ashâb*) bir meseleyi tartışırken birçok görüş ortaya çıkar ve sesler yükselirdi. Herkes ayrı bir doğrultuda görüş beyan ederdi. Ebu Hanife susardı. O konuyu izah etmeye başlayınca, mecliste kimse yok sanırdın. Halbuki aralarında fıkıh ve marifet ehli büyük alimler vardı.⁷¹

I. Duygusal İletişim ve Beşeri Etkinlikler

Ebu Hanife öğrencilerine bir arkadaş gibi bakar ve kendi dengi gibi muamele ederdi. Zaten kaynaklarda öğrencileri için kullanılan ifade "arkadaş" manasına gelen "ashâb" kelimesidir.⁷² Bu ifade de aradaki ilişkinin mahiyetine dair bize bir fikir vermektedir.

Bununla birlikte yeri gelince bir baba şefkatiyle onları koruyup gözetirdi. Tabakat kitaplarında ve yazdığı vasiyetlerde buna dair pek çok örnek vardır. Aşağıdaki iktibaslar bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Ebu Yusuf anlatıyor: Aralarında Dâvud et-Tâî, Âfiye el-Evdî, Kâsım b. Maan el-Mesûdî, Hafs b. Gıyâs en-Nehaî, Vekî' b. el-Cerrâh, Mâlik b. Moğûl, Züfer b. Hüzeyl ve daha başka kimselerin de bulunduğu bir grup arkadaş yağmurlu bir günde Ebu Hanife'nin yanında toplandık. Bize yönelip şöyle dedi: "Siz gönlüme sürûr veren ve hüznümü gideren insanlarsınız. Sizin için fikhî eğerleyip dizginledim..."⁷³

Yusuf b. Halid es-Semtî, Kufe'ye gidişini ve Ebu Hanife'nin halkasına nasıl katıldığını anlattığı uzunca rivayette Ebu Hanife'nin namazdan sonra mihraba dayanıp muhataplarına yöneldiğini ve onları selamlayıp hallerini sorduğunu ve yabancı olduğu halde ilk celsede kendisiyle özel olarak ilgilendiğini nakleder.⁷⁴

Öğrencinin karşısına geçer geçmez derse başlamak yerine önce hâl-hatır sorarak ve özel durumu gereği ilgiye ihtiyaç duyanlarla ilgilenerrek öğrenciyi hazırladıktan ve öğrenciyle duygusal iletişim kurduktan sonra

⁷⁰ Mekkî, *Menâkıb*, s. 351.

⁷¹ Mekkî, *Menâkıb*, s. 419.

⁷² Bkz. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanife*, s. 149.

⁷³ Mekkî, *Menâkıb*, s. 359.

⁷⁴ Kerderî, *Menâkıb*, s. 361-362.

derse geçmek elbette çok daha verimli sonuçlar doğuracaktır. Ebu Hanife'nin yaptığı da buydu.

Ebu Hanife'nin öğrencilerine ilgisi sadece dersle sınırlı değildi. O, ders haricinde de onların sevinç ve tāsasına ortak olan ve sıkıntılarını gidermede bilfiil çalışan bir arkadaş ve dosttu aynı zamanda.

Sâlihî'nin Âsım b. Yusuf'tan aktardığı şu anekdot bu açıdan önemlidir: “Hiç kimse Ebu Hanife kadar öğrencileri (*ashâb*) üzerinde hak sahibi değildir. Öğrencilerine o kadar değer verirdi ki onlardan birini bir sinek ısırса onun acısını içinde duyardı. Hatta bir gün adamın birinin rengi kaçmış bir halde huzuruna girdiğini görünce sorar: Neyin var? Adam, isim vererek: Falanca öğrenciniz evinin damından düştü, diye cevapladı. Ebu Hanife bunu duyunca, öyle bir bağırdı ki mescitte bulunanlar duyup yanına koşuştular. Sonra ‘şayet bu sıkıntıyı ondan alıp kendime nakletmem mümkün olsaydı bunu yapardım’ dedi ve ağlar bir vaziyette mescitten dışarı çıktı. İyileşinceye kadar sabah-akşam o öğrenciyi ziyaret ediyordu.”⁷⁵

Bu duygusal iletişimden ayrı olarak Ebu Hanife'nin ilmî çalışmalarla gerilen zihinleri sakinleştirmek için teskin edici bazı etkinliklerde bulunduğunu görüyoruz. Keza haftanın bazı günlerini ev ve iāşe işlerine ayırdığını da müşahede ediyoruz.

Yusuf b. Hâlid es-Semfî anlatıyor: “Cumartesi gününü ihtiyaçlarına ayırır, mescitte oturmazdı. Evinin işleriyle uğraşıp eksikliklerini gidermeden çarşıya çıkmazdı. Kuşluktan öğlene kadar ise çarşıda otururdu. Cuma günleri öğrencilerini evinde toplar onlara yemek ikram ederdi. Onlara hurma şırası ikram ederdi. Bizimle birlikte yemez fakat bizimle birlikte içerdi. Rahat olmamız için bizi yemekte yalnız bıraktığını söylerdi. Çeşit çeşit meyve ikramında bulunurdu. Eli açık, cömert, siması güzel, giyimi güzel ve kokusu güzel biriydi. Tenezzüh için her ay bir bağa gider dönüşte de hamama uğardık.”⁷⁶

SONUÇ

İslam eğitim tarihinde ilim halkalarının hissedilir bir ağırlığı bulunmaktadır. İlim halkası denince en başta akla gelenlerden biri şüphesiz Ebu Hanife'nin Kufe Mescidindeki halkasıdır. Ebu Hanife, hocası Hammâddan devraldığı halkayı çok verimli bir şekilde idare etmiş, mezun ettiği müçtehidlerle halka müktesebâtını geniş bir coğrafyaya yaymıştır.

Camide faaliyet gösteren bu halka genel anlamda katılıma açık olmakla beraber hafızlık gibi bir takım asgari şartlar da arıyordu.

Halkada müzakere edilecek konu önce ortaya konulur ardından katılımcıların görüşleri alınır. Daha sonra Ebu Hanife kendi

⁷⁵ Sâlihî, *Ukûd*, s. 296.

⁷⁶ Mekki, *Menâkıb*, s. 364.

değerlendirmesini aktarırdı. Karşılıklı müzakerelerden sonra ağırlık kazanan görüş katipler tarafından kayda geçirilirdi.

Halka, meseleleri çözüme bağlamak için çok yoğun bir mesai harcıyordu. Hatta bazen tek bir meselenin çözümünü için müzakereler günlerce sürerdi.

Yetenekli ve gelecek vadeden ancak maddi bakımdan yetersiz olan öğrenciler finanse edilip halkaya kazandırılmaktaydı. Nitekim Ebu Hanife'nin en mümtaz öğrencisi olan Ebu Yusuf da bu şekilde halkaya kazandırılmıştır.

Halka değişik branşlarda uzman olan elemanları barındırıyordu. Özellikle halkanın çekirdeğini oluşturan on kişilik kadro ilgi alanlarının çeşitliliği bakımından bir uzmanlar kurulundan farksızdı.

Halka müdavimleri, dışarıdaki ilmî faaliyetlerden ve birikimden de yararlanma noktasında yönlendirilip teşvik ediliyordu. İlmî faaliyetlerin yanı sıra öğrenciler davranış bakımından da gözetiliyor ve gerekli telkinler yapılıyordu.

Halka tartışma ve eleştiriye açıktı. Ebu Hanife içeriden ve dışarıdan gelen tenkitleri sabırla dinleyip değerlendirirdi.

Halkada hocayla öğrenci arasında duygusal iletişim de ihmal edilmemekteydi. Bunun neticesi olarak öğrenciler de hocalarına karşı özel bir duygu ile bağlı bulunmaktaydı. Öte yandan ilmi çalışmalarla gerilen zihinleri teskin etmek için bir takım etkinlik ve geziler yapılmaktaydı.

Bu özelliklere dikkat edildiğinde Ebu Hanife'nin son derece sade bir ortamda ama çok nitelikli bir eğitim-öğretim faaliyeti sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu faaliyetin günümüz ilmi faaliyetlerinde özellikle İslam hukuku alanında yapılacak ilmi çalışmalara ilham kaynağı olabileceğini düşünüyoruz.

KAYNAKLAR

- El-Cundî, Abdulhalîm, *Ebû Hanîfe Batalu'l-Hurriye ve't-Tesâmuh fi'l-İslâm*, Dâru Sa'di Mısır, Mısır, Tarihsiz.
- Dusûkî, Muhammed, *el-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî ve Eseruhu fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Dâru's-Sakâfe, Katar, 1987.
- Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanîfe Hayâtuhu ve Asruhu ve Ârâuhu ve Fıkhuhu*, Dâru'l Fikri'l-Arabî, Kâhire, 1412/1991.
- Erdem, Mehmet, "Ehl-i Sünnet Fıkıh Mezheplerinin Hadis ve Rey Ekolü Olarak Sınıflandırılmasına Eleştirel Bir Bakış" Dini Araştırmalar, Cilt: 8, Sayı: 24.
- Hacı Şerif Ahmet Reşid Paşa, "Ebu Hanife'nin Siyaset Anlayışı" İslâmî Araştırmalar-Ebu Hanife Özel Sayısı, Ankara 2002, sayı: 1-2, Cilt: XV.
- Hârezmî, Ebu'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmûd, *Câmiu'l-Mesânîd*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut (t.y.), 2 cilt.

- Hatîb, Ebûbekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, Mektebetu'l-Hâncî, Mısır 1349/1931. 14 cilt
- İbn Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Sıfatu's-Safve* (Tahkik: Abdurrahman el-Lâdikî, Hayat Şihâ el-Lâdikî), Dâru'l-Marife, Beyrut, 1996. 4 cilt.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed b. Ebîbekr, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi 'z-Zamân* (Tahkik: İhsân Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut, 1968. 8 cilt.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî, *Uyûnu'l-Ahbâr* (Tahkik: Komisyon), Matbaatu Dâri'l-Kutubi'l-Mısriyye, 4 cilt.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zuhrî, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr* (Tahkik: Ali Muhammed Umeyr), Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire, 2001, 11 cilt.
- Kerderî, Hâfizuddîn b. Muhammed, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1401/1981.
- Kevserî, Muhammed Zâhid, *Bulûğu'l-Emânî fî Sîreti'l-İmâm Muammer b. el-Hasan eş-Şeybânî*, Mektebetu'l-Hâncî, Mısır, 1355/1936.
-, *Fıkhu Ehli'l-İrâk ve Hadîsuhum*, (Tahkik: Abdulfettâh Ebû Ğudde), Dâru'l-Kalem, Neşr: Mektebu'l-Matbûâtî'l-İslâmîyye, Beyrut (t.y.).
-, *el-İmtâ' bi Sîreti'l-İmâmeyn: el-Hasan b. Ziyâd ve Sahibihî Muhammed b. Şucâ*, Matbaatu'l-Envâr, Kâhire, 1368/1948.
-, *Te'nîbu'l-Hatîb alâ mâ Sâkehu fî Tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-Ekâzîb*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1401/1981.
-, *Husnu't-Tekâdî fî Sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kâdî*, Dâru'l-Envâr, Mısır, 1948
- Mekkî, , el-Muvaffak b. Ahmed, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1401/1981.
- Saymerî, Ebû Abdillâh Huseyn b. Alî es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1396/1976
- Salihî, Muhammed b. Yûsuf ed-Dimaşkî eş-Şâfî, *Ukûdu'l-Cumân fî Menâkibi'l-İmâmî'l-A'zam Ebî Hanîfete'n-Nu'mân*, Haydarâbâd-Hind 1394/1974.
- Serahsî, Ebubekr Muhammed b. Ahmed (v. 483/1090), *el-Muharrer fî Usûli'l-Fıkh*, [el-Usûl], (Talik: Ebû Abdirrahmân Salâh b. Muhammed b. el-Avîda), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996. 2 cilt.
- Suyutî, Celâluddîn, *Tebyîdu's-Sahîfe fî Menâkibi'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân* (Ta'lik: Muhammed Âşık İlahî el-Bernî), Dâru'l-Erkam, Beyrut.
- Şek'a, Mustafa, *el-İmâmu'l-A'zam Ebu Hanîfe en-Nu'mân*, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, Kahire, 1998.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasan (v. 189/804) *Kitâbu'l-Asl*, (Talik: Ebu'l-Vefâ el-Afgânî), Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1410/1990. 5 cilt
- Zehebî, Ebu Abdillâh, *Tezkiretu'l-Huffâz*, Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Maârifî'n-Nizâmîyye, Haydarâbâd, Hind, 1333, 4 cilt.